

Δεν υπάρχει ίσως πιο άχαρο έργο για έναν συγγραφέα, για οποιονδήποτε δημιουργό οιασδήποτε αξίας, να πρέπει να εξηγεί αναδρομικά «τι ακριβώς εννοούσε» με το δημιούργημά του –ας το δήλωνε όταν το κατασκεύαζε. Προσπάθησα να διασκεδάσω κάπως αυτή την εντύπωση, παραπέμποντας σε συγκεκριμένα σημεία ενός ενιαίου επικειρήματος, χωρίς περιττές εξηγήσεις. Έτσι κι αλλιώς, αυτές δεν θα μπορούσαν να πείσουν από μόνες τους.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΗΣ

Για τα βιβλία:

• Χρήστος Ν. Τεάζης, *Η δεύτερη μεταπολίτευση στην Τουρκία. Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν: η άνοδος των «μη προνομιούχων»*, μτφρ. Λιάνα Μυστακίδου, Πατάκης, Αθήνα 2013, 231 σ.

• Νίκος Μούδουρος, *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας: από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό*, πρόλ. Σία Αναγνωστοπούλου, επίμ. Σταύρος Τομπάζος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, 463 σ.

Το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΚΔΑ, Adalet ve Kalkinma Partisi) διανύει ήδη την τρίτη του θητεία στην κυβέρνηση και έχει απασχολήσει την τουρκική αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία, όχι μόνο λόγω της ανόδου του αλλά και λόγω αυξανόμενης επιρροής του στην τουρκική κοινωνία. Από τον περασμένο Ιούνιο, αυτό το ενδιαφέρον έχει αυξηθεί σημαντικά: τα γεγονότα στο πάρκο Γκεζί, στην πλατεία Ταξίμ στην Κωνσταντινούπολη και η αποκάλυπτη κρατική βία ενάντια στους διαδηλωτές, τα πρόσφατα κυβερνητικά σκάνδαλα διαφθοράς και η κυβερνητική αντισυνταγματική παρεμβατικότητα στην «ομαλή» διαδικασία περιορισμού αυτής της διαφθοράς, αύξησαν κατακόρυφα το παγκόσμιο ενδιαφέρον για τη γείτονα χώρα. Η χώρα μας συχνά περιορίζεται σε αναλύσεις υπεραπλουστευτικές που ακολουθούν το μοντέλο της σύγκρουσης δύο κυρίαρχων δυνάμεων, του κεμαλισμού και του Ισλάμ. Το αποτέλεσμα είναι να αγνοείται η πολυπλοκότητα και οι δυναμικές που αναπτύσσονται στη γειτονική χώρα. Ιδίως το

Ο Νίκος Χριστοφής διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Λέυντεν της Ολλανδίας.

τελευταίο, πιστεύω πως αποδείχθηκε περίτρανα με τις «αναλύσεις» αναφορικά με την απόπειρα εξήγησης των γεγονότων στο πάρκο Γκεζί, οι οποίες θεωρούσαν για ακόμα μία φορά, αιτία των γεγονότων τη σύγκρουση ανάμεσα στον κεμαλισμό και τον Ισλαμισμό. Οι πλείστες αναλύσεις αγνοούν ότι η σχέση μεταξύ Ισλάμ και κοσμικότητας, όχι μόνο στην Τουρκία αλλά και στην ευρύτερη Μέση Ανατολή, είναι περισσότερο συμβιβαστική, παρά αντιπαραθετική στο μεγαλύτερο μέρος της διαδικασίας εκσυγχρονισμού της, που ξεκίνησε από τα τέλη του δεκάτου ογδόου αρχές δεκάτου ενάτου αιώνα.

Αν και τα τελευταία γεγονότα δεν θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και να αναλυθούν στις εν λόγω μελέτες, καθώς εκδόθηκαν αρκετό καιρό πριν τα τελευταία γεγονότα, οι Έλληνες αναγνώστες θα πρέπει να νιώθουν τυχεροί που έχουν στη διάθεσή τους τις δύο μελέτες που θα παρουσιαστούν. Πρόκειται για δύο αρχικά διδακτορικές διατριβές, η πρώτη στο Πανεπιστήμιο Άγκυρας, ενώ η δεύτερη στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, με επίκεντρο την άνοδο του τουρκικού πολιτικού Ισλάμ γενικά, και ειδικότερα το ΚΔΑ. Και τα δύο κείμενα επιχειρούν να αναλύσουν την άνοδο και τις πολιτικές του κυβερνώντος κόμματος και να τις εντάξουν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, τουρκικό και διεθνές. Αν και διαφορετικές στη μεταξύ τους προσέγγιση οι δύο μελέτες καταδεικνύουν ένα πράγμα: πόσο πολύπλοκη, πολυεπίπεδη και πολυδιάστατη είναι η τουρκική πραγματικότητα.

Η πρώτη μελέτη ανήκει στον Χρήστο Τεάζη, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Άγκυρας, και χωρίζεται σε τρία μέρη, στα οποία επιχειρεί να αποδείξει την κύρια θέση και επιχειρήματα του βιβλίου, η οποία είναι ότι το ΚΔΑ δεν είναι κάτι νέο αλλά οι ρίζες του ανατρέχουν σχεδόν ένα αιώνα πίσω, στη λειτουργία της πρώτης Εθνοσυνέλευσης και στην άγνωστη στην ελληνική βιβλιογραφία, αντιπολιτευτική προς τον Μουσταφά Κεμάλ ομάδα. Σε αυτή την ομάδα βρίσκεται ο Τεάζης τις απαρχές του τουρκικού κυβερνώντος κόμματος (ΚΔΑ). Συγκεκριμένα, αναφέρει ο συγγραφέας «[μ]ε την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας το 1923 περιθωριοποιήθηκαν [οι αντιπολιτευτικές φωνές] χωρίς να οδηγηθούν σε εξαφάνιση. Συνέχισαν την πορεία τους έως και το 2002, οπότε η νοοτροπία που εκπροσωπούσαν αναδύθηκε στην εξουσία» (σ. 15). Άλλωστε, ο τίτλος του βιβλίου του δηλώνει ακριβώς αυτό, ότι δηλαδή οι «μη προνομιούχοι» ή η Δημοκρατία των Δεύτερων, όπως τους αποκαλεί ο Τεάζης στο τουρκικό πρωτότυπο (*İkincilerin Cumhuriyeti*), εκφράζονται πια στην Τουρκία μέσω του ΚΔΑ. Ένα από τα πραγματικά χρήσιμα εργαλεία του συγγραφέα είναι ο αριθμός των συνεντεύξεων από μέλη και φίλους του κόμματος που του δίνουν μια εμπειριστατωμένη άποψη για το εσωτερικό του κόμματος και τις ζυμώσεις μέσα σε αυτό, συμπληρώνοντας έτσι την εικόνα που επιχειρεί να προσφέρει στον αναγνώστη, κάτι το οποίο πετυχαίνει σε αρκετά μεγάλο βαθμό.

Παρά το ότι είναι ενδιαφέρουσα και ριζοσπαστική, θα πρόσθετα, η τοποθέτηση του Τεάζη, θεωρώ ωστόσο ότι εκεί ακριβώς έγκειται και το μεγαλύτερο πρόβλημα της μελέτης. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας θεωρώντας πως το ΚΔΑ είναι συντηρητικό κοινωνικά, αλλά φιλελεύθερο όσον αφορά την οικονομία, στοιχεία τα οποία όντως ισχύουν και ενυπήρχαν και στη «Δεύτερη Ομάδα» (İkinci Grup), την αντιπολιτευτική ομάδα πριν την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, διατηρεί την άποψη πως επικρατεί μια γραμμική συνέχεια μέσα στον χρόνο που φτάνει μέχρι το σήμερα. Επιπλέον, η αντιπολιτευτική ομάδα του 1920 πίστευε στη σημασία της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στοιχεία υπέρ των οποίων και αρχικά φαίνεται να τασσόταν και το κυβερνών κόμμα, παρόλο που τώρα υπάρχουν βάσιμες υποψίες και αρκετά δείγματα για να αμφισβητείται η εγκυρότητα

τους. Αυτό, ωστόσο, που φαίνεται αρκετά προβληματικό στην προσέγγιση του εν λόγω εγχειρήματος είναι η τελεολογική φύση του βιβλίου, με βασικό επιχείρημα ομοιότητες τόσο γενικές που θα μπορούσαν να ισχύουν για πάρα πολλούς πολιτικούς σχηματισμούς, χωρίς αυτοί να σχετίζονται υποχρεωτικά μεταξύ τους.

Πολλά κόμματα της Τουρκίας εμπεριείχαν «ισλαμικά στοιχεία». Η «Δεύτερη Ομάδα», το Προοδευτικό Λαϊκό Κόμμα (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası), όπως και το Δημοκρατικό Κόμμα του Αντνάν Μεντερές ήταν απλά κάποια από αυτά, αλλά κανένα από αυτά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως αποτελεί αμιγώς ισλαμικό κόμμα. Ιδίως για το Δημοκρατικό Κόμμα, μπορούμε να πούμε πως το Ισλάμ αποκτά μια λειτουργικότητα, η οποία παρέχει στον κεμαλισμό τα απαραίτητα εφόδια προσαρμογής του στις ψυχροπολεμικές ανάγκες.¹ Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν το καθιστά ισλαμικό κόμμα. Άλλωστε, οι αντιδράσεις που προκάλεσαν οι πολιτικές του κόμματος αναφορικά με το Ισλάμ αποδεικνύουν μάλλον το αντίθετο.² Συνέχειες και ασυνέχειες ενυπάρχουν παντού, σπάνια υπάρχουν παρθενογενέσεις, και το ίδιο ισχύει και για το ΚΔΑ. Άλλωστε, όσον αφορά στο πολιτικό Ισλάμ ως όρο, μπορούμε να το τοποθετήσουμε μετά τη δεκαετία του 1970.³ Για παράδειγμα, όταν ο Ερντογάν δήλωνε σε ομιλία του, «[ε]μείς θα συνεχίσουμε να υπερασπιζόμαστε τις σύγχρονες και οικουμενικές αντιλήψεις της δημοκρατίας με τη θέληση και την ψυχική δύναμη που πήραμε από την Πρώτη Εθνοσυνέλευση που συστάθηκε κάτω από αυτή την ιερή σκέπη πριν από 84 χρόνια [...] Όσο θα υπάρχει αυτός ο κόσμος θα βιώνουμε μέσα μας το πνεύμα εκείνης της Πρώτης Εθνοσυνέλευσης της Ανεξαρτησίας (σ. 52)», υπόκειται στον ερευνητή (ιστορικό, πολιτικό επιστήμονα, κλπ.) να αναλύσει και να ιστοριοποιήσει τις συγκεκριμένες δηλώσεις μέσα από μια ανάλυση λόγου (discourse analysis). Δυστυχώς, αυτό το στοιχείο φαίνεται να απουσιάζει από την ανάλυση του Τεάζη, ο οποίος φαίνεται να προσεγγίζει αντίστροφα το θέμα του. Δηλαδή, φαίνεται να έχει αποφασίσει πως υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στο ΚΔΑ με τη «Δεύτερη Ομάδα», και τους ενδιάμεσους «σταθμούς», και για αυτόν τον λόγο δεν μπαίνει στη διαδικασία να θέσει σε κριτική ανάλυση τα λεγόμενα των μελών του κόμματος, ώστε να αποδομήσει την εργαλειοποίηση του παρελθόντος από το ΚΔΑ.

Ο πολιτικός προκάτοχος του ΑΚΡ, ωστόσο, θα πρέπει να αναζητηθεί στον Νετζμετίν Ερμπακάν, όπως και πολύ σωστά τονίζεται και αναλύεται σε μεγάλο βαθμό από τον Τεάζη, και την ανάδυση του κινήματος Milli Görüş (Μιλί Γκιουρϋς) με το οποίο ο Ισλαμισμός απέκτησε μια ανεξάρτητη φωνή και δυναμική. Το Milli Görüş μεταφράζεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως «Εθνική Άποψη» (National Outlook). Ο Τεάζης πολύ εύστοχα επιχειρηματολογεί σχετικά με τον θρησκευτικά φορτισμένο όρο *milli* (μιλί), και ο αναγνώστης που είναι εξοικειωμένος με την τουρκική γλώσσα και την τουρκική ιστορία θα παρατηρήσει πως η λέξη στο βιβλίο μεταφράζεται ως θρησκευτικό(ς), αν και έχει καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως εθνικό(ς). Μόνο που ο συγκεκριμένος όρος, λέξη με πλούσιο ετυμολογικό και ιδεολογικό παρελθόν, έχει καθιερωθεί στον 20ό αιώνα να αποδίδεται ως «εθνικό(ς)», καθώς και παράγωγά της να αποδίδουν τους όρους «εθνικιστικός» και «εθνικισμός», κάτι που δεν αναφέρεται πουθενά στο βιβλίο. Αν, λοιπόν, εμμένουμε στην αρχική της έννοια (του «θρησκευτικού»), παραφράζουμε και διαστρεβλώνουμε τα λεγόμενα της μεγαλύτερης μερίδας του πολιτικού κόσμου, μεταφράζοντας τα «θρησκευτικό συμφέρον» το μιλί μενφαάτ και «θρησκευτικότητα» (αντί «εθνικότητα») την εφημερίδα *Milliyet*. Αν λοιπόν ο συγγραφέας επιλέγει να αποδώσει έναν όρο εντελώς διαφορετικά από τον τρόπο που τον τελευταίο αιώνα έχει κα-

θιερωθεί, θα έπρεπε να θέσει ένα απολύτως σαφές και ορισμένο γλωσσολογικό και ιδεολογικό πλαίσιο.

Από πολύ νωρίς ο συγγραφέας αναγνωρίζει την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού στο παγκόσμιο στερέωμα, αλλά αποτυγχάνει να αναλύσει σε βάθος ή σε τέτοιο βαθμό, ώστε να περιγράψει σε ένα κοινό μη ειδικών, πώς οδηγήθηκε η Τουρκία να υιοθετήσει το νεοφιλελεύθερο μοντέλο. Το θέμα της οικονομίας, και συγκεκριμένα η δημιουργία του «κεφαλαίου της Ανατολίας», το οποίο στηρίζει το ΚΔΑ καθώς από εκεί αντλεί πολύ από την επιρροή του, δεν αναλύεται σε ουσιαστικό επίπεδο, ενώ στη δημιουργία της «εθνικής οικονομίας», ενός εκ των βασικών στοιχείων της ίδρυσης της Τουρκικής Δημοκρατίας, αφιερώνεται ουσιαστικά μία μόνο παράγραφος (σ. 116-117). Το ίδιο ισχύει και σε άλλα σημεία του βιβλίου. Θα πρέπει να τονίσουμε τον περιορισμένο αριθμό σελίδων που αφιερώνονται, κατά την άποψη μου, σε κρίσιμες περιόδους της Τουρκικής ιστορίας, γεγονός που καθιστά δύσκολο για τον αναγνώστη να ακολουθήσει τη θέση του συγγραφέα και να αποκομίσει μια πλήρη εικόνα γενικότερα για την επαρκή τεκμηρίωση των επιχειρημάτων. Για παράδειγμα, αν πάrouμε τυχαία τη δεκαετία του 1950, κατά την οποία παρατηρείται για πρώτη φορά αλλαγή του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού τοπίου στην Τουρκία,⁴ και αποτελεί ταυτόχρονα και μία από τις περιόδους στις οποίες ο συγγραφέας βασίζει το επιχείρημά του, το σύνολο των σελίδων σε όλο το βιβλίο δεν ξεπερνάει τις τρεις (σ. 60-61, 127-128, 170). Επιπλέον, θα περίμενε κανείς να αφιερωθεί αρκετός χώρος στην ιδεολογία της «Τουρκο-Ισλαμικής Σύνθεσης», μιας ιδεολογίας μέσω της οποίας το Ισλάμ αναδεικνύεται σε αναπόσπαστο κομμάτι της τουρκικής ύπαρξης σε ένα ψυχροπολεμικό πλαίσιο στο οποίο εχθρός έχει ήδη οριστεί ο κομμουνισμός, και βάσει της οποίας επιχειρείται μια επιτυγχάνεται, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, «να συγχωνευθούν στους κόλπους του κράτους τόσο ο εθνικισμός όσο και η θρησκευτικότητα», και να επέλθει «ειρήνη ανάμεσα στο έθνος και στο κράτος».⁵ Τέλος, μόνο σε αβλεψία ή τυπογραφικό λάθος μπορώ να το αποδώσω, καθώς το Σχέδιο Μάρσαλ δεν άρχισε να εφαρμόζεται το 1940 στην Τουρκία (σ. 172), αλλά το 1948/49.

Το δεύτερο βιβλίο ανήκει στον Νίκο Μούδουρο, ειδικό επιστήμονα στο Πανεπιστήμιο Κύπρου και συνεργάτη του πρώην Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας, Δημήτρη Χριστόφια, για τουρκικά και τουρκοκυπριακά θέματα. Η κύρια προβληματική του βιβλίου είναι ο «διαδοχικός μεταπολεμικός ισλαμικο-καπιταλιστικός μετασχηματισμός» της Τουρκίας.⁶ Για να αναδείξει ο συγγραφέας αυτή τη δυναμική σχέση και πορεία αφιερώνει μεγάλο μέρος του βιβλίου του στο να θέσει τις βάσεις της ανάλυσης που θα ακολουθήσει, σημαίνοντα ρόλο στην οποία παίζει η εξέλιξη του καπιταλισμού. Η τελευταία περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και η πρώτη περίοδος της Τουρκικής Δημοκρατίας είναι γνωστές στον Έλληνα αναγνώστη. Ωστόσο, ο συγγραφέας καταφέρνει να παρουσιάσει μία σύνθεση της περιόδου αυτής και να ενσωματώσει μία νέα ματιά, που περιστρέφεται, κατά βάση, γύρω από την οικονομία και την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον καπιταλιστικό κόσμο. Εκτός από την πληθώρα πληροφοριών, τις οποίες ο Έλληνας αναγνώστης θα βρει εξαιρετικά χρήσιμες, ο συγγραφέας είναι αρκετά προσεκτικός ώστε να αποφεύγει γενικεύσεις, όπως το να θεωρεί ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε σε καπιταλιστική τροχιά στο σύνολό της, όπως έχει στο παρελθόν υποστηριχθεί.⁷ Ο Μούδουρος θεωρεί, πολύ σωστά, εξαιρετικής σημασίας τη δημιουργία της «εθνικής οικονομίας» και της εθνικής-τουρκικής αστικής τάξης, η οποία θα αποτελούσε τη ραχοκοκαλιά της εθνικής ανεξαρτησίας. Άλλωστε, η κατοχή κεφαλαίου από μη μουσουλμάνους αποτελούσε

εμπόδιο στην εθνική ολοκλήρωση του νεοσυσταθέντος τουρκικού κράτους, πολιτική που υλοποιήθηκε πλήρως κατά τη διάρκεια της πρώτης κεμαλικής διακυβέρνησης και δημιούργησε και τροφοδότησε μία σχέση εξάρτησης με τις οικονομικές δυνάμεις (σ. 73).

Ο συγγραφέας, φαίνεται να υιοθετεί το μοντέλο «κέντρο-περιφέρεια» του Ιμνάνουελ Βάλερσταϊν το οποίο εισήχθη στην Τουρκία από τον Σερίφ Μαρντίν.⁸ Παρά τις όποιες διαφωνίες με το συγκεκριμένο μοντέλο, θεωρώ πως επεξηγεί επακριβώς την ενσωμάτωση της τουρκικής ισλαμικής περιφέρειας στο κέντρο και κατ' επέκταση στον οικονομικό φιλελευθερισμό στον οποίο εισήχθη η μεταπολεμική Τουρκία. Έτσι κάνει την εμφάνιση της, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο συγγραφέας, «από τη μία η διεκδίκηση για μια φιλελευθεροποιημένη οικονομία μακριά από την κρατική παρέμβαση για την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Από την άλλη, η νέα δυναμική της τοπικής συντηρητικής παράδοσης και των ισλαμικών αναφορών ενάντια στην πολιτική, πολιτιστική και ιδεολογική καταπίεση της κεμαλικής γραφειοκρατικής ελίτ» (σ. 94). Αυτό που διαφαίνεται από την ανάλυση του συγγραφέα είναι η ολοένα και πιο έντονη και οργανική σχέση της Ανατολίας με τον καπιταλιστικό κόσμο. Στην συνέχεια αναλύονται σε βάθος η άνοδος του πολιτικού Ισλάμ και η σχέση του με τον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, όπως επίσης και τα ισλαμικά κόμματα, οι αλλαγές των ονομάτων τους, και οι αιτίες στοχοποίησής τους, αλλά και οι μετασχηματισμοί της πολιτικής έκφρασης του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία. Ωστόσο, ο συγγραφέας παραβλέπει να συμπεριλάβει και να αναλύσει τη σημαντικότερη εργαλειοποίηση του *irtica* (θρησκευτικό οπισθοδρομισμό)⁹ από την κεμαλική ελίτ, η οποία στάθηκε αφορμή, πολλές φορές αιτία, να περιθωριοποιηθεί και να πολεμηθεί το Ισλάμ.

Στο δεύτερο μισό του βιβλίου, φαίνεται η συστηματική και ουσιαστική έρευνα του συγγραφέα σε πρωτογενές υλικό, πρώτη φορά προσβάσιμο στον Έλληνα αναγνώστη και αρκετό μέρος αυτού και στο ευρύτερο κοινό. Εκτός από την πλούσια πηγή πληροφοριών, παρέχει στον αναγνώστη τα εφόδια ώστε να γίνει κατανοητή τόσο η άνοδος του ΚΔΑ στην εξουσία, αλλά και τα αίτια της σημερινής κατάστασης στην Τουρκία. Μέσα από την ανάλυση του συγγραφέα γίνεται ξεκάθαρο, πώς το πολιτικό Ισλάμ, μέσω του «πράσινου κεφαλαίου της Ανατολίας», επέτρεψε στην Ανατολία να υπεισέλθει σε νεοφιλελεύθερη τροχιά, και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης μιας νέας ανατολίτικης, ισλαμικής ηθικής, η οποία εκφράζεται πια μέσω του κυβερνώντος κόμματος. Γύρω από αυτή την *ισλαμική ηθική* το ΚΔΑ συνάρθρωσε τις διεκδικήσεις εκείνων των μέχρι πρότινος καταπιεσμένων στρωμάτων, και κατάφερε να οικειοποιηθεί το έθνος και να το ορίσει με νέους όρους, όπως αυτοί ορίζονται πια από τις παγκόσμιες συνθήκες του νεοφιλελευθερισμού. Έτσι, η ιδεολογική ταυτότητα του ΚΔΑ ορίζεται από τις επιλογές του κόμματος για εμπέδωση του νεοφιλελευθερισμού, η οποία του παρείχε ταυτόχρονα υποστήριξη από διεθνείς παράγοντες (ΗΠΑ, ΕΕ, ΔΝΤ), αλλά και από «κοσμικά» τμήματα της τουρκικής αστικής τάξης. Άλλωστε, ο νεοφιλελευθερισμός ήταν αυτό το μοντέλο το οποίο όριζε το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο ανδρώθηκαν οι ισλαμικοί επιχειρηματικοί κύκλοι (σ. 280), και κατάφερε να το μεταφέρει σε όλη την Τουρκία, και ταυτόχρονα να περιορίσει το παραδοσιακό κεμαλικό μοντέλο και τους φορείς του, αφού ο νεοφιλελευθερισμός αποτελούσε την ίδια στιγμή ένα «αντι-κεμαλικό» δόγμα, η εφαρμογή του οποίου απαιτούσε την αλλαγή του ρόλου του κράτους και την αλλαγή της θέσης του κεμαλικού κατεστημένου (σ. 283).

Τέλος, η σημαντικότερη συνδρομή του Μούδουρου είναι ότι δεν εστιάζει την προσοχή του στη ρήξη με το (κεμαλικό) παρελθόν, αλλά επιχειρεί με διεισδυτικότητα να ερμηνεύσει τους σύνθετους οικονομικούς, κοινωνικούς, και πολιτικούς μετασχηματισμούς, τόσο στο εσωτερικό της Τουρκίας, όσο και σε συνάρτηση με το διεθνές ψυχροπολεμικό, αλλά και μεταψυχροπολεμικό πλαίσιο, το οποίο συνεχώς μεταλλάσσεται, και σε ένα πλαίσιο στο οποίο η Τουρκία κλήθηκε να λάβει ενεργό ρόλο. Η ανάλυση και αφήγηση του βιβλίου καταφέρει να γίνεται σε συνδυασμό με τις εσωτερικές (ανθρώπινα δικαιώματα, δημοκρατία, πολιτικές και θρησκευτικές δολοφονίες) και διεθνείς εξελίξεις (Κυπριακό, ΕΕ, Κουρδικό), κι έτσι να μην νιώθει ο αναγνώστης ότι διαβάζει κάτι αποσπασμένο από ένα ευρύτερο σύνολο.

Στα μειονεκτήματα του βιβλίου θα πρέπει να αναφερθεί, χωρίς να σχετίζεται με το περιεχόμενο της μελέτης, η έλλειψη ευρετηρίου, γεγονός το οποίο ενδεχομένως να δυσκολέψει τον αναγνώστη, όπως επίσης, και η έλλειψη ορισμένων υποσημειώσεων, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις υποσημειώσεις 406 και 412 στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, και ο λανθασμένος τίτλος του βιβλίου του Αλί Γκεβγκιλί (σ. 451).¹⁰

Τέλος, το βιβλίο του Μούδουρου αποτελεί πραγματικά μια πρωτοπόρα μελέτη που προσφέρει μια ριζική επανεξέταση της οικονομικής διάστασης του πολιτικού Ισλάμ. Αναμφίβολα *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας* θα γίνει σύντομα βιβλίο αναφοράς για την ελληνική βιβλιογραφία, καθώς αποτελεί δείγμα έρευνας υψηλού επιπέδου. Θα πρέπει να διαβαστεί από όλους όσους τους ενδιαφέρει να κατανοήσουν την άνοδο του πολιτικού Ισλάμ και του ΚΔΑ συγκεκριμένα, αλλά και γενικά για την ιστορία της Τουρκίας, ενώ, ο επεξηγηματικός τρόπος του συγγραφέα και η παροχή τεράστιου όγκου πληροφοριών συνίσταται για ένα ευρύτερο κοινό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. ενδεικτικά στα αγγλικά: Gavin D. Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*, University of Texas Press, Τέξας 2011, σ. 113 κ.εξ.· και στα ελληνικά: Σία Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός. Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του κεμαλισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σ. 177 κ.εξ.
- 2 Ο Μεντερές, όπως και ο Τζελάλ Μπαγιάρ, τρίτος πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας, ήταν κεμαλιστές, και τα μέτρα που έλαβαν εναντίον του Ισλάμ ήταν πολύ αυστηρά, όταν βρίσκονταν στην κυβέρνηση. Ίσως κάποιος να ανατρέξει στο περιοδικό *Μεγάλη Ανατολή (Büyük Doğu)*, και να διαβάσει τα παράπονα του ιδιοκτήτη και γνωστού ισλαμιστή διανοούμενου Νετζίφ Φαζίλ (Necip Fazıl) προς το κόμμα των Δημοκρατικών για τα μέτρα των τελευταίων εναντίον του Ισλάμ.
- 3 Ayşe Buğra, «Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses», στο Neşecan Balkan / Sungur Savran (επιμ.), *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey*, Nova Science, Ν. Υόρκη 2003, σ. 108.
- 4 Ο Έρικ Γιαν Ζούρχερ, μάλιστα, θεωρεί τις εκλογές του 1950 και τη νίκη του Δημοκρατικού Κόμματος ως σταθμό στην τουρκική ιστορία: Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, μτφρ. Βαγγέλης Κεχριώτης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 291.
- 5 Tanil Bora, *Türk Sağının Üç Hâli. Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık* (3η έκδ.), Birikim, Κωνσταντινούπολη 2003, σ. 127· Αναγνωστοπούλου, *Τουρκικός εκσυγχρονισμός*, ό.π., σ. 78.